

Tidsskriftskopi

Frederik Schinkels Teglværk på Hald
Fra Viborg-egnen
Berthelsen, Jørgen G.

1494759626198

Dette materiale er indskannet og fremsendt elektronisk i henhold til aftale med COPY-DAN Tekst & Node.

Biblioteket har ikke lov til at videresende det indskannede materiale til bibliotekets slutlåner.

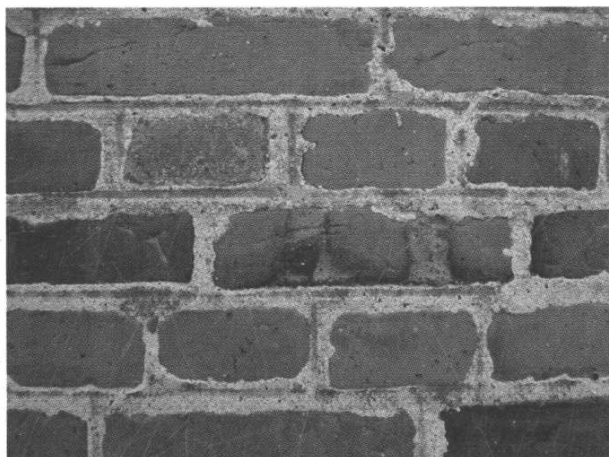
Frederik Schinkels teglværk på Hald

Oprettelse og produkter fra teglovnen

Teglbrænding ved Hald går langt tilbage i tiden. Der blev solgt teglsten fra Hald i midten af 1500-tallet,¹ og stenene til de middelalderlige borge ved Hald er sikkert også brændt i nærheden. Men hverken arkivalier eller arkæologiske undersøgelser har endnu vist vej til disse tidlige ovne.

Men omkring 1756 lader godsejer og landsdommer Frederik Schinkel (1719-94) oprette en teglovn i Hald Ege.² I 1761 kan han derfor levere mursten til opbygning af en ny teglovn ved Frederiks. En ovn, der skal brænde sten til kolonigårdene på heden. Han leverer tagsten til Frederiks Kirke i 1765, og i 1769 opfører han klokketårnet ved Finderup Kirke.

Halds nuværende hovedbygning er opført omkring 1789 af røde mursten, der er brændt i gårdens teglovn.³ De har modstået århundredernes slid, idet der kun er sket reparationer, hvor ændringer i bygningens funktion har medført flytning af døre og vinduer. Murstenenes farve er brunrød med små nister af hvide mineraler. Måling af murstenenes størrelse i hovedbygningen⁴ viser værdier, der fordeler sig omkring 24,7 x 11,6 x 5,9 cm, hvilket tyder stærkt på, at teglværket efter datidens mål har sigtet efter et modul på 9½ x 4½ x 2¼ tomme. Der er ikke den store variation i stenenes størrelse. Målingen viser, at 90 % af stenene har en længde på 24,0-25,3 cm, en bredde på 11,2-12,0 cm og en højde på 5,5-6,1 cm.

Murværk i Hald Hovedgård med mursten fra 1780'erne.

Tagsten med Hald stempel. Tagstenen lå på det gamle vaskehus, indtil der kom nyt tag på i 1986.⁵

De oprindelige tagsten på hovedbygningen er sikkert også af egen produktion. Selv om de færreste mindre teglværker ville binde an med at fremstille tagsten, ved vi, at Hald godt turde på den tid. For dels har vi dokumenterne, der fortæller om tagstenene til Frederiks Kirke i 1765, og dels er der bevaret en enkelt vingetagsten på Hald Hovedgård med Halds navn stemplet ind i undersiden. Tagstenen har en typisk 1700-tals »nakke«, og kan udmærket være fra hovedbygningens opførelse.

Vidnesbyrd om teglovnens funktion

Der er gennem årene spredte vidnesbyrd om teglovnens funktion. I 1829 bestiller herredsfoged Bülow 16.000 mursten til en skakt ved Mønsted Kalkgruber. Men de 5.400 bliver kasseret af køber, da han kun finder dem halvbrændte. Steen Steensen Blicher udgiver i 1839 en beskrivelse af Viborg Amt i Det Kongelige Landhuusholdnings-Selskabs serie af amtsbeskrivelser. Bogen handler mest om natur og landbrug. Men kapitlet »Binæringsveje« omfatter teglbrænding. Her nævnes Hald blandt amtets seks største teglværker. Men der er desværre ingen detaljer om driften eller produktionen.⁶

Teglloven har været af samme type som denne fra Bladstrup Teglværk. Ovnkammeret er åbent opadtil, men hen over ovnen og arbejdsområdet uden om ovnen er der en teglhængt tagkonstruktion. Bladstrup Tegllovn er flyttet til Den Fynske Landsby i Odense.

I perioden fra 1824 til 1848 indberetter proprietær Jacob Rosborg trofast hvert år sin produktion til Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet.⁷ Han oplyser, at ovnen kan brænde ca. 30.000 mur- og tagsten pr. brænding. I de første indberetninger beskrives stenene som røde, men fra 1827 kaldes de blot mursten og tagsten. I 1833, 1839 og 1845 brændes overhovedet ikke, men ellers brændes to-tre ovnfulde hver sommer. Rosborg har ansat fire-fem arbejdere om sommeren og benytter to heste. Til produktionen bruges 150 læs ler og 20 favne ege-knippebrænde⁸ til hver brænding. Brændet kommer fra Rosborgs egne skove.

I forbindelse med salget af Hald i 1847 oplyser Jacob Rosborg, at teglværket brænder tre-fire ovne årligt, hver indeholdende ca. 28.000 sten. Ved vurderingen i forbindelse med salget, skønnes teglværkets værdi forringet, da der er anlagt et større teglværk nær Viborg. Men det forskrækker dog ikke den nye ejer nok til at standse produktionen. Til Industriindberetningen for året 1848 melder forpagter Jensen, at værket beskæftiger tre daglejere og har produceret 80.000 sten. Til produktionen har det ikke været nødvendigt at indkøbe indenlandske eller udenlandske materialer.⁹

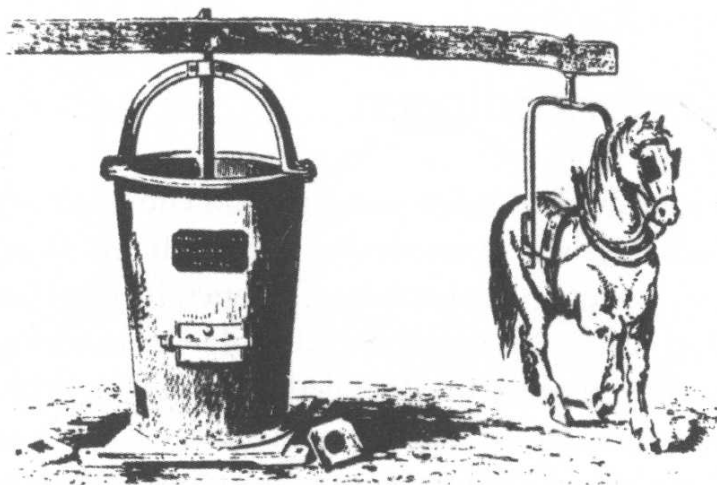
Men i årene efter sker der en udvikling. I 1853 udbyder godsejer Krabbe i dagspressen mursten, tagsten, brøndsten, fliser og krybbesten af

udmærket kvalitet.¹⁰ Netop fra årene 1853 til 1856 har vi mulighed for et mere detaljeret indblik i teglværkets hverdag. Der er nemlig bevaret en lille samling regnskaber og breve vedrørende teglværket i Hald godsarkiv¹¹. Tyskeren J. J. Schmidt er nyansat forpagter af teglbrændingen. Han kommer tilrejsende i marts 1853 for at gøre klar til brændingens start i maj måned. I efteråret eller vinterens forløb har godsets folk gravet ler. Og smedemester Svendstrup har fremstillet en lermølle (leræltmaskine). Den nye teglmester ønsker dog møllen bygget om efter sit hoved. Det fraråder forhandleren, da leret så kun bliver halvt æltet. Og i øvrigt er det en almindelig erfaring blandt teglværksejere, at nye mestre ønsker maskiner ændret – men dog bliver tilfredse med det bestående, når de lærer leret på stedet bedre at kende. Ovnene er blevet bygget større, så den nu kan tage 50.000 sten pr. brænding, og i de følgende år brændes årligt 400.000-450.000 mursten, 7.000-17.000 tagsten og 8.000-25.000 brøndsten.

Teglmesteren får betaling for den årlige produktion og løn for arbejdet med at udlevere sten til kunderne. Til gengæld lønner han selv sine arbejdere.

Fra april til oktober får han leveret rugbrød fra bager Klitgaard i Viborg, kolonialvarer, 80 kg smør og 110 liter brændevin (7½ %) fra købmand Sandberg i Viborg og kartofler m.m. fra Hald. Teglmesteren rejser hjem igen midt i oktober, og teglværket står således tomt om vinteren. Måske ikke helt uventet sker der derfor tyverier fra værket i vinterens løb. Teglmesteren vender tilbage midt i april.

To lister viser navne og titler på 45 personer, der køber teglprodukter i 1853. En tredjedel af stenene bliver leveret igennem købmand A.W. Sandberg, mens resten bliver solgt direkte fra værket. Papirerne i arkivpakken handler således om teglmesterens forhold til Halds ejer, proprietær

Tidlig udgave af en leræltmaskine (lermølle). Hesteomgangen trækker akslen, der er forsynet med blade, som ælter leret. Det æltede ler presses ud forneden.

Typisk udseende af bygningen over en teglovn fra første halvdel af 1800-tallet. Bladstrup Teglværk.

Krabbe, til leverandørerne og til kunderne. Derimod står der intet om teglmesterens aftaler med hans arbejdere. Men der er vi så heldige, at der i 1855 bliver foretaget en landsdækkende industritælling. Den fortæller, at værket beskæftiger ni voksne mænd til en løn af syv til ni skilling pr. dag. Den årlige produktion anslås at have en værdi på 5.000 rigsdaler. Der anvendes ingen vind-, vand- eller dampmaskiner, idet trækraften udgøres af tre heste. Den nye leræltmaskine bliver også nævnt.¹²

Endnu i 1874 brændes årligt 500.000 sten ifølge M. E. Gulddal¹³. Imidlertid er det påfaldende, at der intet står om værket i de to store landsdækkende tællinger over arbejderbefolkningens vilkår og over industrier og industrilignende håndværk i 1871-72.¹⁴ Det kan tyde på, at Gulddals oplysninger er nogle år ældre, og værket i virkeligheden er nedlagt før ca. 1872.

Teglbrændingen

I hele driftsperioden foregår teglbrændingen, som man har gjort det i århundreder. Stort set alt sker ved håndkraft. Brændingen sker i en firkantet ovn muret op af ubrændte eller brændte mursten. Ovnkammeret måler ca. 6 m på hver led og har hverken loft eller hvælving, så de færdigstablede sten dækkes af et lag brædder, ler og jord. Men ovnkammeret og arbejdsområdet omkring har sikkert været skærmet mod vind og vejr af en teglhængt bygning. I 1860'erne kommer den revolutionerende ringovn til Danmark.

Men en sådan bliver ikke opført ved Hald. Den øgede produktion og rentabilitet af værker med ringovn udkonkurrerer mange mindre værker – og sikkert også Halds.

Vi ved ikke meget om de folk, der arbejdede ved teglværkerne. Dog går der frasagn om Frederik Schinkels strid med sin tyske teglbrænder. Det endte med, at tyskeren bagte én stor kage af hele ovnens indhold og derpå drog bort.¹³

I 1779 må teglbrænder Mads Jensen begrave sin femårige søn Peder.¹⁶ Ved folketællingen i 1787 er den da 48-årige Mads Jensen stadigvæk teglbrænder i Hald. Han er gift med den 50-årige Karen Christensdatter, og der er tre hjemmeboende sønner fra seks til 16 år gamle. Familien bor i Hald Skovhus. Den ses ikke i senere folketællinger.

11. november 1827 døber Rasmus [Nielsen] Teglbrænder og Abalone Villumsdatter deres nyfødte datter Dortha.¹⁷ Familien bor i Hald Teglhuis, og han ses senere som teglbrænder i Almind Sogn.

Konceptkort til Videnskabernes Selskabs kort. Kortet optaget i 1788 i størrelsesforholdet 1:20.000. Bygningen, hvor Hald Teglård senere ligger, kaldes her Skovhus.¹⁵

I februar 1833 søger godsejer Rosborg »... en teglmester pr. 1. maj med beviser for god opførsel og duelighed i hans fag.«¹⁸ Folketællingen i 1834 viser, at det er Søren Nielsen, der har fået stillingen som teglbrænder ved Hald Teglværk. Han er 29 år og gift med den 27-årige Ane Cathrine Georgsdatter. De har en etårig søn. I 1840 er Søren Nielsen stadig teglbrænder, men ud over sønnen er der også en fire år ældre pige og et udøbt drengsbarn. De bor i et hus ved Hald Afbyggere. I 1845 bor familien stadig i Hald Afbyggere, mens de i 1850 er flyttet til Gjødvad, hvor Søren Nielsen står som indsidder og teglbrænder. I 1855 er han sunket til at være daglejer i Silkeborg og i 1860 enkemand og tjenestekarl hos sognepræsten i Skivholme.

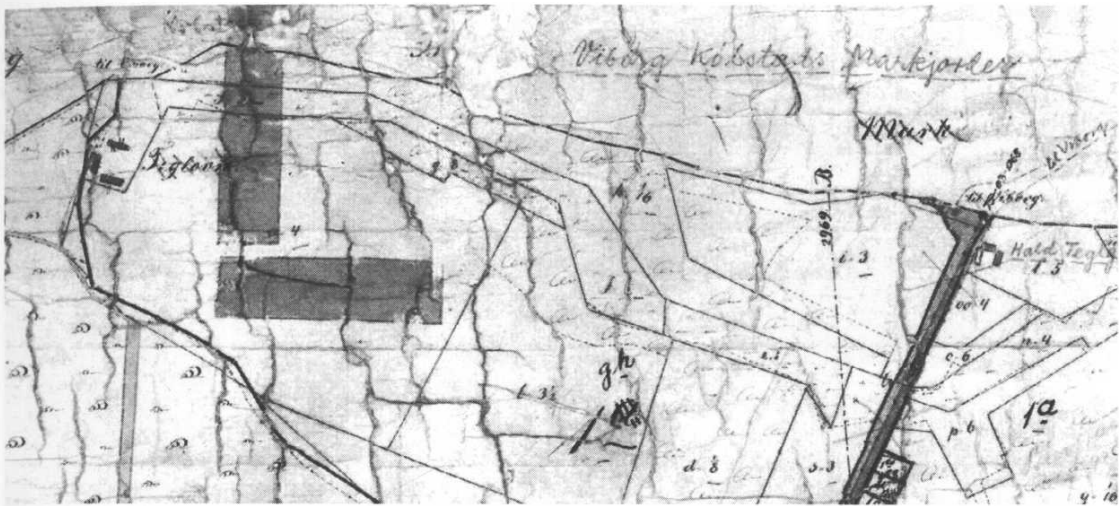
I 1834 bor også Hans Iversen og Ane Marie Jacobsdatter ved teglværket, da de døber datteren Ane Dortha.¹⁹ Kirkebogen fortæller ikke, hvad Hans Iversens stilling er, men det er vel sandsynligt, at han arbejder under teglbrænder Søren Nielsen.

Det nævnes ikke, om teglbrænderne forpagter teglværket. Men det er almindeligt, at godsteglværker er forpagtet af teglmesteren, da de færreste godsejere selv står for driften. Først i 1845 oplyses det, at teglværket er bortforpagtet. I 1848 bekendtgøres i *Viborg Stifts Tidende* en auktion over forpagtningen af Hald Teglværk for fem år. Den tilhørende jords hartkorn udgør 1,3 skæppe. Tilsyneladende har forpagteren ikke held med sig, for allerede den 22. oktober 1849 sættes 60.000 mursten, vogne, en kakkellovn, en dragkiste, sengeklæder m.m. fra teglværket på auktion. Og den 4. marts 1850 holdes en ny auktion over forpagtningen.²⁰

Folketællingen 1850 fortæller, at den 25-årige Johan Sørensen nu forpagter Hald Teglværk. Han er gift med den 24-årige Else Marie Hansen. Deres etårige datter er født i Dollerup Sogn, men den toårige søn er født i Lindeballe Sogn, Vejle amt. Så de er nylige tilflyttere. Familien bor i et hus ved Hald Parcellister. I 1855 er Johan Sørensen skovfoged i Halds Bøgeskov/Inderøen og har således opgivet teglbrænderiet.

I marts tiltræder som tidligere nævnt J. J. Schmidt som teglmester. Vi ved ikke, hvor i Tyskland han kommer fra. Men det er meget almindeligt på den tid, at teglværkerne entreres med teglmestre fra området Lippe Detmold nær Hannover i Tyskland. Schmidt er fortsat teglmester i oktober 1856, og der er intet i papirerne, der antyder, at det er hans sidste brændesæson i Hald. Vi kan som ventet ikke finde ham i folketællingerne 1855 eller 1860, da tællingerne foretages i februar måned, hvor Schmidt jo er hjemme i Tyskland.

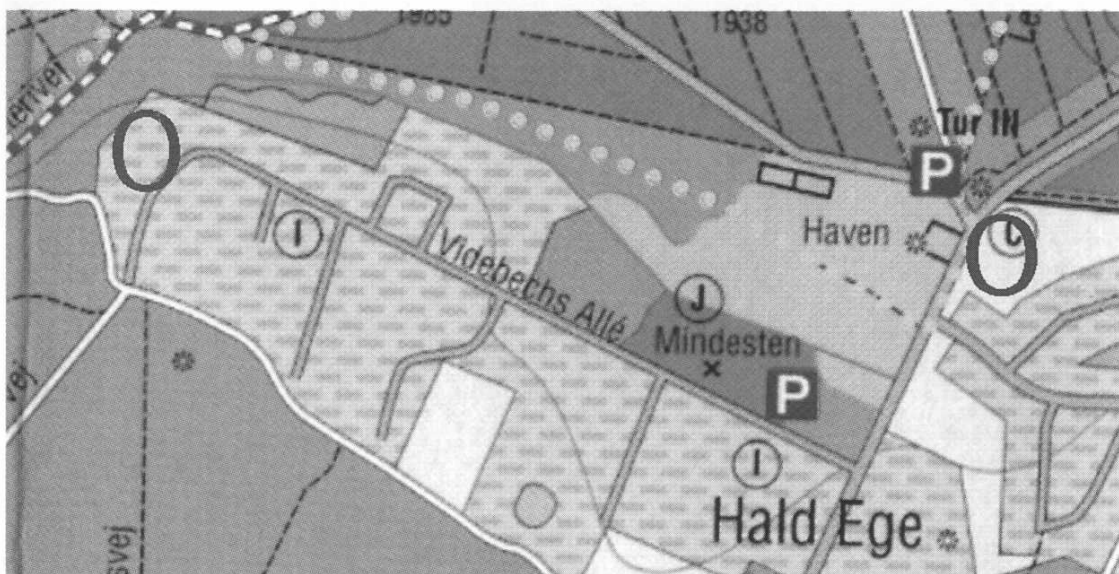
I 1875 bor forskellige indsidderfamilier i Hald Teglværk, men der er ikke længere tegn på tegldriften.

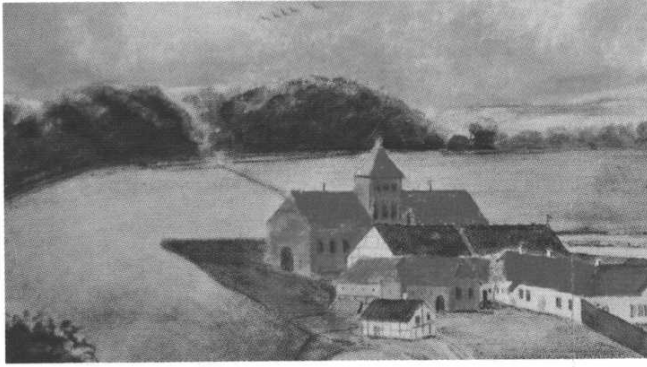
Matrikelkort i brug fra 1864 til 1955. Hald Teglovn ligger helt til venstre, hvor bygninger og navn er streget ud. Hald Teglård er senere føjet til i højre side.

Hald teglovns placering

Hvor lå så Hald teglovn? På et matrikelkort fra 1815 markeres teglovnene som tre bygninger der, hvor nu Widebechs Allés lige del ender. Der er ikke markeret nogen forskel på de tre bygninger på matrikelkortet. Men hvis vi kan slutte fra andre kendte teglgårde fra den tid, må den ene indeholde selve ovnen, den anden må indeholde brænderens bolig med tørrelade eller tørvehus i enden, mens den tredje er tørrelade. De samme bygninger finder vi på matrikelkortet, der tages i brug i 1864. Imidlertid er bygninger

Hald Teglovn og Hald Teglård er markeret med røde ringe sat ind på Skov- og Naturstyrelsens vandretursfolder nr. 124: Viborg Plantage.

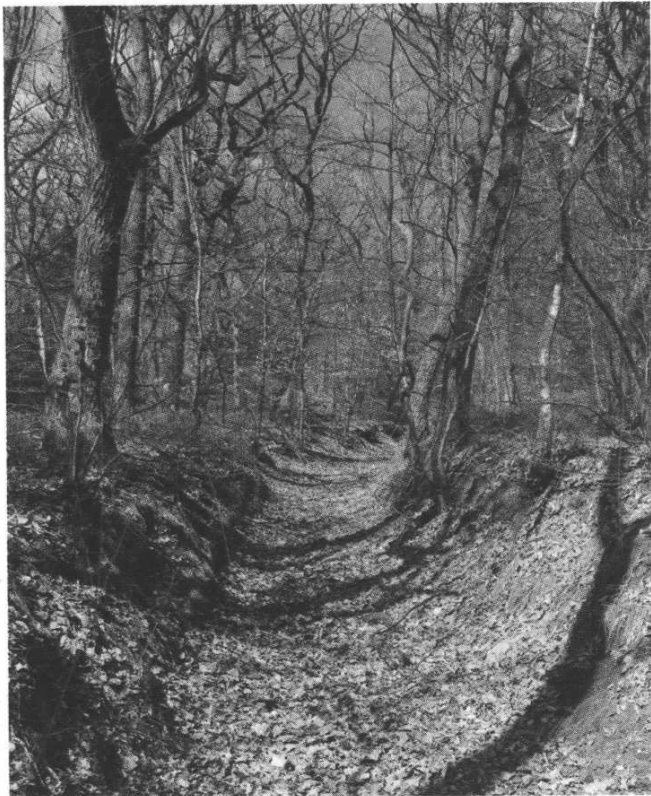

Udsnit af Charlotte Amalie Schinkels akvarel fra 1790. Udsnittet viser vejen fra Hald Hovedgård mod nord gennem skoven i retning mod Hald Teglovn. Akvarel i Viborg Museum.

og betegnelsen Teglovn senere streget over som tegn på, at bygningerne er revet ned. Desværre står der jo ikke hvornår. Det antages, at leret blev gravet sydvest for teglovnene nær den nuværende Rytterivej.²¹

Man kan stadig følge den snorlige vej fra Hald Hovedgård til teglværket. Vejsporet går i forlængelse af Halds »allé« af vildtbanesten. Den kan her følges som en sti igennem den gamle egeskov. I den sydlige del har den form som en hulvej. I den midterste del indgår vejen i de almindelige skovveje, mens den nordlige del bliver en tynd sti, der yderligere udviskes af vindfælder.

På matrikelkortet 1864 er der to bygninger med betegnelsen Hald Teglgård lige nord for den nuværende Teglgårdsvejs begyndelse. Disse

Den gamle vej fra Hald Hovedgård til Hald Teglovn ses endnu som en hulvej gennem den gamle egeskov.

For enden af Wiedebechs Allé lå Hald Teglovn. Der er nu parkeringsplads.

to bygninger blev på matrikelkortet fra 1815 kaldt »Krathuus«. Der er senere med blyant tegnet en tredje bygning. Hald Teglgård ligger således helt nordligt i Hald Hovedgårds matrikel. På moderne kort kan man se,

Hald Teglgård lå på arealet ved busstoppestedet, hvor Teglgårdsvej går fra Egeskovvej. Arealet blev udstykket i 1960'erne og er nu fuldt udbygget.

Hald Teglgård, som Gunnar Dam (1902-80) så den i 1948.²³

at der går en snorlige vej fra Hald Teglgård og op i den nuværende Viborg Plantage, hvor der endnu ligger resterne af en tilgroet lergrav. Det ser således ud til, at der ikke har været nok – eller overhovedet noget – ler ved teglgården, så man har måttet købe sig til leret på Viborg Købstads Markjorder. Det fremgår heller ikke med sikkerhed af matrikelkortet, at der overhovedet har ligget en teglovn ved Hald Teglgård. Det er således muligt, at navnet alene skyldes beboernes tilknytning til teglbrænderfaget.²²

En teglovn i Dollerup?

Denne historie handler om Frederik Schinkels tegldrif i Hald Ege. Men muligvis havde han også planer om en teglovn i Dollerup. Birgit Aarestrup er i sine undersøgelser af Dollerups historie stødt på et kort fra 1789, der viser »Plads til Tegl Ovn« nær det nuværende Dollerupvej 119. Tæt ved er tegnet såvel en »Leer Grav« som en »Tegl Mose«. Birgit Aarestrup har dog ikke fundet andet, der tyder på, at ovnen faktisk blev bygget.²⁴

Vejen fra Hald Teglgård til lergraven løber gennem forskellige nyere beplantninger i Viborg Plantage.

Et typisk forløb

Historien om Hald Hovedgårds teglværk illustrerer et typisk forløb. Teglværket oprettes som godsteglværk for at dække godsejerens behov for sten. Men det udvikler sig til et egentligt produktionsteglværk, der sælger i hvert fald en del af produktionen. På et tidspunkt er lerforekomsten ved værket opbrugt, og værket må enten finde nye lerforekomster inden for en ret kort afstand fra ovnen. Eller ovnen må flyttes til et andet sted med lerforekomst. Genopbygning af den relativt enkle ovn og de tilhørende huse kan være et mindre onde end en lang transportvej for leret. I sidste halvdel af 1800-tallet udkonkurreres værket af andre værker med bedre lerforekomster eller bedre beliggenhed og større villighed til at investere i den nye teknologi.

Den tidligere lergrav i Viborg Plantage. Vejen fra Hald Teglgård kan anes imellem granerne i baggrunden.

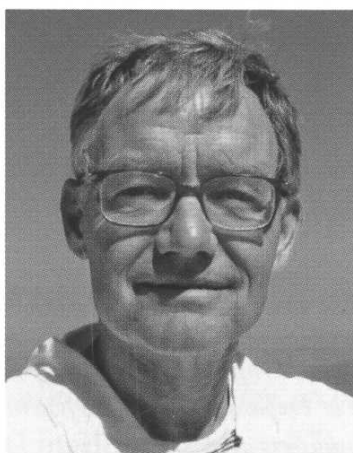
Litteratur

- Blicher, St. St.: *Viborg Amt. Bidrag til kundskab om de danske provinseres nærværende tilstand i økonomisk henseende*, 12, 1839.
- Gulddal, M E: *Hald*, 1955.
- Jacobsen, Christian: *Hald, en vejledning for besøgende*, 1985.
- Jacobsen, Christian: Skærver, tegl og mosetørv: råstoffer på Viborgeggen, *Viborg Leksikon*, 5, 1987.
- Knudsen, Hans: Landsdommer Fr. Schinkel som godsejer på Hald, *Jyske Samlinger*, 4. rk. 6, 1928-30, s. 351-79.
- Aarestrup, Birgit: *Mit Dollerup*, 2004.

Noter

1. M. E. Gulddal 1955, s. 53.
2. Fjends-Nørlyng Herreds Justitsprotokol 18. november 1755. Citeret i H. Knudsen 1928, s. 351-79. Jeg vil gerne takke Erling Greve Kristensen, Dollerup, for denne og andre oplysninger om Hald Teglovn.
3. Chr. Jacobsen 1985, s. 60.
4. 80 mursten målt i de fire hjørner af hovedbygningen. 24,7 cm, 11,6 cm og 5,9 cm er de mediane værdier for alle målinger af længde, bredde og højde.
5. Oplyst af Erling Greve Kristensen, Dollerup.
6. St. St. Blicher 1839, s. 205.
7. Rigsarkivet, Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet, Fabrikstabeller, Viborg Amt, Fjends-Nørlyng Herreder.
8. En favn brænde er 2-3 rummeter. Knippelbrænde er gamle træers grene, der ikke er så tykke, at de skal kløves før brug.
9. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Fabriks- og Industritabeller 1848-1855, Viborg Amt 1848, Fjends-Nørlyng Herreder.
10. *Viborg Stifts Tidende*, 1853, nr. 102, Chr. Jacobsens avisuddrag, Dollerup Lokalhistoriske Arkiv
11. Landsarkivet for Nørrejylland, G 215. Hald Godsarkiv, Teglværket. Tak til arkivar, dr. phil. Ole Degn, der har skaffet disse oplysninger.
12. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Fabriks- og industritabeller 1855, Viborg Amt, Nørlyng Herred, Dollerup Sogn.
13. M. E. Gulddal 1955, s. 48.
14. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Tælling af fabrikker og fabriksmæssigt drevet håndværk 1871/1872. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Erhvervstællingen (arbejderbefolkningens vilkår) 1872.
15. Jacob Hanquist Petersen og Verner Bjerger, Horsens, takkes for dette kort
16. Birgit Aarestrups kirkebogsudrag, Dollerup Lokalhistoriske Arkiv.
17. Birgit Aarestrups kirkebogsudrag, Dollerup Lokalhistoriske Arkiv.
18. *Den Viborger Samler*, 1833, nr. 27. Chr. Jacobsens avisuddrag, Dollerup Lokalhistoriske Arkiv.
19. Birgit Aarestrups kirkebogsudrag, Dollerup Lokalhistoriske Arkiv.
20. *Viborg Stifts Tidende*, 1848, nr. 20, 1849, nr. 168, og 1850, nr. 40. Chr. Jacobsens avisudrag, Dollerup Lokalhistoriske Arkiv.

21. Skov- og Naturstyrelsen, vandretur nr. 124: Viborg Plantage.
22. Erling Greve Kristensen, Dollerup, har beskæftiget sig med gårdens historie, men har ikke fundet beviser for, at der faktisk har været en teglovn på stedet.
23. Tilhører Hans Peder Hessum, Hald Ege. Venligst meddelt af Erling Greve Kristensen, Dollerup.
24. B Aarestrup 2004, s. 55-57 og 177.

Jørgen G. Berthelsen. Født 1945. Pensioneret fra stilling som overlæge i kvindesygdomme og fødselshjælp på Hillerød Hospital. Dr. med 1984 på afhandling om testikelkræft og mandlig frugtbarhed. Formand for bestyrelsen for Teglværksmuseet Nivaagaard Teglværks Ringovn og for Hørsholm Arkæologiske Forening. Har udgivet artikler og bøger om arkæologiske, lokalhistoriske og teglværkshistoriske emner. Adresse: Strandvænget 4, 2960 Rungsted Kyst.